Berecz Anita

„A polgári jogegyenlőség eszméjét tisztán értelmezve” A veszprémi nemesek helyhatósági választójoga 1848-ban[1]

Abstract: “Interpreting the Idea of Civil Legal Equality in Its Pure Sense”: The Municipal Voting Rights of the Nobles of Veszprém in 1848.

The municipal and noble authorities operating in Veszprém were profoundly affected by the law introduced through the April Laws, which regulated the internal organisation of settlements. Since the electoral instructions required the merger of the two authorities, preparations for holding municipal elections soon began in the town, bringing with them problems that affected the whole urban community.

Difficulties that might at first appear merely administrative brought to the fore the question of noble voting rights and the proportion of nobles within the newly formed municipal representative body. The study examines the extent to which nobles had an opportunity to participate in urban politics and how they related to the old legal census.

Keywords: Veszprém; municipal voting rights; nobility; local self-government; census

A liberális jogkiterjesztés elve alapján 1848-ban a nemességtől és a szabad királyi városok polgárjoggal rendelkező polgáraitól nem vonták meg a választójogot, így a rendi kiváltságokon alapuló régi jog élethosszig biztosította a választójogot – a vagyoni, jövedelmi, értelmiségi cenzusnak való megfelelés hiányában is. A szakirodalomban nincs egységes álláspont arról, hogy a nemesek és a városi polgárok közül milyen arányt tettek ki azok, akiknek az új választójogi törvény csak a régi jog alapján tudta biztosítani a szavazást. Bár országosan eltérő adatokról van szó, a becslés szerint az 1848-ban választójogosultként összeírtak 10%-a tartozott ebbe a kategóriába.[2] A kérdés megválaszolásához lokális társadalomtörténeti vizsgálat készült Pest, Kassa és Győr szabad

[1] A tanulmány az NKFIH (OTKA) K 134378 számú, A dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból című pályázat és a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú egyetemi kutatói ösztöndíj programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

[2] Boros–Szabó 1999: 125.

királyi város polgárjoggal rendelkező polgárairól, amely kutatások nominális szinten követték a polgárkönyvből a választói névjegyzékbe kerülés arányát.[3] Több település (Kecskemét, Nyíregyháza, Kisvárda, Tiszaeszlár), illetve Erdély esetében készült elemzés azzal kapcsolatban is, hogy a korábbi nemesek milyen mértékben és milyen cenzus alapján szereztek országgyűlési választójogot.[4] A különböző fokozatú kiváltsággal és autonómiával rendelkező egyházi és világi fennhatóságú földesúri településeken élő, helyhatósági választójoggal rendelkező nemesek (és polgárok) vizsgálatára azonban már jóval kevesebb figyelem fordult. A kérdés jelentősége pedig egyáltalán nem kisebb, amennyiben a kontinuitás – vagy éppen a diszkontinuitás – mértékének kutatása során arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen változás történt helyzetükben 1848-at követően. Így annak vizsgálatára, hogy az 1848-as áprilisi törvényeket követően hogyan viszonyult a nemesség a régi joghoz, alkalmas választásnak tűnt Veszprém püspöki-káptalani mezőváros, hiszen a Dunántúlon ezen a településen volt a(z egyik) legmagasabb a városban élő nemesek száma, emellett az önkormányzatuk fejlett, különálló hatóság szerint működött. A Veszprémben működő két városi hatóságot így nagymértékben érintette az áprilisi törvényekkel érvénybe lépő, a városok belszerkezetét rendező városi törvény. A szabad királyi városok mellett az olyan településeken, melyek „*első bírósági hatósággal ellátott rendezett tanáccsal*" bírtak *(A községi választásokra nézve,* 1848. évi 24. törvénycikk), szintén a 23. törvénycikkben meghatározott elveket kellett alkalmazni. Ez foglalkozott részletesen a helyhatósági választójoggal és a képviselők, tisztviselők megválasztásának körülményeivel. A Szemere Bertalan belügyminisztertől 1848. április 20-án Veszprémbe érkezett választási utasítás értelmében így el is kezdődtek a városi választások lebonyolítása körüli munkálatok, ám vele együtt felszínre kerültek az egész várost érintő problémák is.[5] A csupán közigazgatásinak tűnő nehézségekkel – a két városi hatóság összevonásával – ugyanis előtérbe helyeződött a nemesek választójogának kérdése és a nemesek részvételi aránya a megalakuló városi képviselő-testület keretein belül. A tanulmányomban így az 1848. évi veszprémi helyhatósági és országgyűlési választójoggal rendelkezők csoportját elemzem abból a szempontból, hogy a városi nemeseknek szándékában állt-e továbbra is részt venni a városirányításban 1848 után, vagy ami még fontosabb, tudtak-e élni ezzel a lehetőséggel. Ehhez pedig elengedhetetlen volt az 1847. évi vármegyei tisztújítás és országgyűlés előtt készült összeírásban szereplő szavazóképes nemesek vizsgálata azzal a megközelítéssel, hogy a korábbi nemeseknek milyen mértékben sikerült országgyűlési és helyhatósági választójogot szerezniük 1848-ban, azaz történt-e jelentős átrendeződés körükben.

[3] Balázs 1971: 175–203; Bácskai 1972: 283–325; Czoch 2009: 94–148.

[4] Péterné Fehér 1992: 152–217; Bene 1994: 5–28; Láczay 1995: 171–181; Kövér 2011. Az erdélyi választójogi problémára lásd Pap 2014: 239–269; Pap 2014: 270–283.

[5] MNL VVL V. 141. f. Városi választási iratok 1849.

A veszprémi nemesi hatóság

A felszabadító háborúk után a földesúri beavatkozás egyre szélesebb körben nyilvánult meg a különböző fokú privilégiummal rendelkező mezővárosokban. A földesurak mind nagyobb mértékben törekedtek a települések korábbi kiváltságainak csökkentésére, a belső igazgatásukba pedig folyamatosan növekvő beleszólást nyertek. Az alföldi vagy a Dunántúl egyes városaiba beköltöző armális nemeseknél mindemellett erősen jelentkeztek az elkülönülési igények is. Állandó vita tárgyát képezte például az adózás, a városi és az állami adókötelezettség ellen egyaránt tiltakoztak, de a közigazgatásban is megjelent a különállási törekvés, amely akár egy nemesi tanács létrejöttében is megnyilvánulhatott. A nemesi kiváltságok érvényesítésével azonban nemcsak a földesúr szállt szembe – az önálló nemesi tanács létezését sokszor el nem ismerve –, hanem maguk a települések sem nézték jó szemmel ezeket a törekvéseket. A városok tudatosan tiltakoztak a nemesi érdekérvényesítési akarat ellen, hiszen a városlakó nemesek adómentességével a település lakosainak adókötelessége növekedett volna. Az elkülönülő lokális társadalmakat és a létrejövő helyi (nemesi) önkormányzatokat a 18. század legelejétől ennek az országos szinten zajló folyamatnak a következményeként lehet értelmezni.

A földesúri joghatóság alatt álló jobbágyfalvakban élő nemesek számára volt a legkevesebb lehetőség a nemesi érdekérvényesítésre. Az ezeken a településeken élő nemesek személyükre nézve őrizhették a nemesi szabadságot és a megyei törvényszék előtti pereskedés jogát, az úrbéri terhek kötelezettségét azonban viselniük kellett. Az egyházi nemesi községekben élő predialisták a jobbágyfalvakban élő nemesekhez képest kedvezőbb körülmények között éltek, annak ellenére, hogy főpapi függőségben éltek. Földesúri jogokat ugyan nem gyakorolhattak, de az országos nemesekhez hasonlóan közterheket nem viseltek, adót nem fizettek. A vármegyéhez hasonló keretekben működő, külön igazgatás alá tartozó prediális nemesi szék alá tartoztak, ahol a közügyek intézésében részt vehettek.[6]

A kollektív kiváltsággal rendelkező Jászkun Kerületben élő nemesek személyes szabadságát elismerték ugyan, de a kiváltságaikkal nem élhettek, a földjük és jószagaik után a többi lakossal együtt adóztak.[7] Bár e kerület helységeinek vezetésében a nemesek aránya igen magas volt, mégis a közösségi érdekeket tartották szem előtt. Így a kiváltságos jogállás fenntartása és erősítése volt az elsődleges, melynek következtében fel sem merült egy különálló nemesi szervezet létrehozásának a gondolata.[8] A legkisebb szükség az érdekérvényesítésre talán az egymással határos tömbben élő, a vármegye alá tartozó, földesúri jogokkal élő kuriális nemesi községekben volt. Az egytelkes, kurialista településeken a földesúri befolyás nem érvényesült, viszonylag széles jogkörrel rendelkeztek,

[6] Lengyel 1971: 171; Fülöp 2002: 267.
[7] Bagi 1995: 76.
[8] Bánkiné Molnár 1995: 33.

maguk igazgatták a község életét, döntöttek a földesúri haszonvételek hasznosításáról, meghatározták a határhasználat rendjét, lényegében elsőfokú bíróságként működtek.[9]

Az önálló nemesi tanács létrehozására így elsődlegesen a rendkívül változatos privilégiumokkal rendelkező mezővárosokban élő nemesek törekedtek. Személyükben és külső nemesi birtokaikban a városi önkormányzat nem érinthette őket, hiszen ebben a tekintetben a vármegye alá tartoztak. A városi, polgári tulajdonuk révén viszont az elsőfokú bírósággal felruházott városi tanács, illetve a földesúr gyakorolt ellenőrzést felettük. Bár a nemesi érdekérvényesítésnek különböző fokozatai ismertek,[10] a városlakó nemesek ebbe a városvezetésbe illeszkedtek be több településen (Nagykanizsa, Szombathely, Kecskemét), ahol a nemesi érdekeket polgárként képviselték.[11] Azonban ott, ahol arra lehetőség volt, igyekeztek kikerülni a városi joghatóság alól, tették ezt külön tisztségviselő (hadnagy) útján vagy egy saját szervezet, azaz községi nemesi önkormányzat kiépítésével (Veszprém, Pápa, Nyíregyháza).

Veszprémet a fentiek közül az utóbbi települések között tarthatjuk számon, ahol az önálló nemesi község gondolata már a 18. század első harmadában megfogalmazódott. A török kiűzését követően a többi településhez hasonlóan Veszprém is igyekezett a végvári időkben megszerzett szabadságait őrizni, ám egyre inkább földesúri függőség alá került. 1702-ben a város akkori földesura, Széchényi Pál püspök a városi tisztújítást földesúri irányítás alá helyezte. A városi kapitány, illetve a főbíró mellé 12 fős tanácsot rendelt, a büntetőügyeket pedig az úriszék vizsgálta. 1723-tól az Esterházy Imre püspökkel kötött szerződés szerint a bíróválasztást püspöki felügyelet mellett kellett megtartani, az elöljárók személyének megválasztásába pedig szintén beleszólhatott a földesúr. 1748-ban Padányi Bíró Márton püspök tovább csökkentette a város jogkörét, a bíró jelölésének és megerősítésének jogát a földesúr már magának tartotta fenn.[12] A nemesek jogi helyzetük tisztázása és kiváltságaik megőrzése érdekében így 1725-ben külön szerződést kötöttek a püspökkel. A külön szerződéssel a nemesek kikerültek a városi bíróság hatásköréből, felettük csak a püspök vagy az általa kinevezett nemes ítélkezhetett. Ezt követően önálló községet kezdtek kialakítani, ám működésük csupán a 18. század második felétől kezdett rendszeressé válni.[13] Önkormányzatuk az 1830-as évek második felében elsőfokú bírósági jogkört ellátó, rendezett tanácsú nemesi önkormányzattá vált, és így működött 1848-ig a városi tanáccsal párhuzamosan.[14]

[9] Degré 1976: 100–118; Hudi 1999: 3–13. A kurialista nemesi községek bemutatására lásd: Kósa 2001.

[10] Rácz 1988.

[11] Bácskai 2002: 140.

[12] Solymosi 1990: 10; Bőszéné Szatmári-Nagy 2008: 91–92.
1723-ban a bormérés jogát hat hónapról négyre csökkentették, a piaci és vásári jövedelmek fele a várost, másik fele a földesurat illette az 1720-as évek elejétől. 1784-ban pedig urbáriumot vezettek be, de jogi szempontból mégis előnyösebb helyzetben voltak a jobbágyközségektől, ugyanis a szolgáltatásokat évente, egy összegben fizethették. Bőszéné Szatmári-Nagy 2008: 91–92.

[13] Bőszéné Szatmári-Nagy 2008: 92.

[14] Hudi 1995b: 118.

Az 1848. évi 24. törvénycikk 2. §-a okozta a legnagyobb bizonytalanságot tehát a városnak, amely kimondta, hogy „*a rendezett első bírósági hatóságú községeknek közigazgatási állása, a törvény további rendeletéig, jelen állapotában megtartatik*”.[15] Az 1848. április 20-án érkezett belügyminiszteri rendeletet követően a városi tanács már április 25-én összeült annak érdekében, hogy a választási utasításokat megtárgyalják. Nem volt ugyanis egyértelmű számukra, hogy várniuk kell-e a következő országgyűlésre, hogy az rendezze a kérdést. A belügyminiszterhez fordulva abban a kérdésben vártak választ, hogy a nemesi és a polgári testületet szükséges-e összevonni, illetve ha az összevonásba a nemesség nem egyezik bele, akkor a városi választók közé kell-e őket összeírni.[16] A városi tanács a belügyminisztertől várt utasítás megérkezéséig felfüggesztette a választási munkálatokat. Az 1848. május 3-án érkező válasz azonban egyértelműen kimondta, hogy „*a községben egynél több hatóság nem létezhet*”, a választók összeírásának ügyében pedig „*születés és osztálykülönbség nélküli*” végrehajtásra utasította a várost.[17]

A két városi hatóság összevonása tehát egyértelművé vált, 1848 decemberében mégis visszatértek a kérdésre. A nemesek ekkor ugyanis úgy vélték, hogy a veszprémi „*kiváltságos és adózó lakosság*” között olyan szoros a kapcsolat, hogy azokat nehéz volna szétválasztani. A gyakorlatban a nemesek azonban mégis jobbnak látták, ha egy több tagból álló választmány véleményt készít annak érdekében, hogy a kérdéssel kapcsolatos jogvitákat elkerüljék és megelőzzék. 1848. december 10-én a nemesek így egy bizottságot állítottak össze, amelynek a feladata az összeírással és egyéb munkálatokkal kapcsolatos vélemény előkészítése volt.[18] A bizottság ebben elsődlegesen a városi nemesség sérelmeit fejtette ki, miszerint a város még a tavaszi, belügyminiszterhez írt levelében azt állította, hogy ők minden birtokot a veszprémi püspökkel és káptalannal kötött szerződés alapján használnak, és hogy a nemesi hatóságuk csupán néhány év óta működik. Ami pedig részükről a közigazgatás és igazságszolgáltatás egyesítését illeti, a „*polgári jogegyenlőség eszméjét tisztán értelmezve*”, a tisztviselők, a tanácsnokok, valamint a képviselők egyharmadát a nemesek közül kellene megválasztani. A választással kapcsolatban pedig azon az álláspontón voltak, hogy a választójognak minden városi nemes automatikusan megfelel, hiszen „*minden teljes korú nemes polgári jogokkal bírt, választói képességüket a törvény értelmében hagyják meg, és azt ne is vizsgálják*”.[19]

A város azonban igyekezett tisztázni magát, miszerint a belügyminisztériumba írt levelében a nemesség kiváltságait és azok birtokainak jogállását nem akarta vitatni. Csupán tájékoztatni kívánta a minisztériumot arról, hogy a veszprémi nemesség birtokaira nem az úrbéri, hanem a püspökkel és a káptalannal 1820-ban kötött szerződés vonatkozik.[20] A város értelmezésében az az állítás sem problémás, hogy a nemesség

[15] 1848. évi 24. tc. „A községi választásokra nézve” 2. §.
[16] MNL VVL V.102.a. 46. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1848. április 25. 342.
[17] MNL VVL V.102.b. 49. Tanácsülési iratok 1848. 814.
[18] MNL VVL V.121.a 2. A veszprémi nemesi kommunitás közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1848. 251–252.
[19] MNL VVL V.102.a 46. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1848. december 23. 799. A szabályokat a legközelebbi tisztújítás alkalmával tervezték bevezetni.
[20] A földesúr a püspöki városrészen lévő telkeiket és a külső birtokaikat adómentesnek ismerte el, a telkek-

bírói hatósága néhány év óta létezik, hiszen a nemesség sem tagadhatja, hogy 1823 óta van bírója, bíráskodást pedig 1836-tól folytat. A város ezzel a nemesség testületi különállását akarta bizonyítani, de a két hatóság összevonásával kapcsolatos feltételeket csupán módosítással tudja elfogadni.[21] A város tehát – az egyenlőség eszméjét másképp értelmezve – azon az álláspontón volt, hogy a városi képviselők és tisztviselők nemesi egyharmadát a választójoggal rendelkező személyek választják meg, és a vagyoni cenzusnak minden nemesnek meg kell felelnie. A nemesek közül így csak azok kaphatnak választójogot, akik a 23. törvénycikk 6. §-a szerint a választójog feltételeinek megfelelnek, és ezt bizonyítani is tudják, mert „*a törvény szerint a csupa személyes nemesi kiváltság, a városokban polgári jogot, a választásoknál pedig választói képességet senkinek sem adott és nem ad. Következésképpen az, hogy a törvényben megnevezett képesség nélkül bármely nemes választó legyen, az az egyenlőség tiszta fogalmával és az idézett törvénnyel is ellenkezik. A városi nemesség ugyanis olyan polgári jogot, mint a törvény 6. §. e) pontja említ, eddig sem bírt, mert Veszprémben, mint mezővárosban, olyan polgárok nem léteztek. Az idézett törvénycikk a szabad királyi városok polgárait érti, amilyen a veszprémi nemes, csak azért mert nemes volt, nem lehetett.*”[22]

Mint látjuk, 1848 legvégén a két testület összevonásáról ugyan megvolt az egyetértés, annak végrehajtásáról azonban már kevésbé. Így az ügyek intézését a „*különböző nézetek és leginkább a háborús viszonyok késleltették és függőben tartották*”, ezért tényleges egyeztetésre csupán 1849 júliusában került sor újból.[23] Az akkor született kompromisszum alapján elvetették a nemesség elképzelését, miszerint az 1848. évi 23. törvénycikk 6. § e) pontjánál fogva választójogot kell kapnia minden nemesnek, akik a tisztviselők választásában addig érintettek voltak, így az említett törvénycikk a, b, c, d pontjai valamelyikének meg kellett felelniük.[24] Kimondták, hogy amíg a városok rendezéséről nem születik törvény, a közigazgatásra, igazságszolgáltatásra, illetve minden addig használatban lévő ingó és ingatlan javakra, haszonvételekre nézve közbirtokosság alakul.[25] Meghatározták továbbá, hogy bár a tisztújítást a születésre és vallásra való tekintet nélkül kell lebonyolítani, a félreértések elkerülése érdekében a hivatalnokok és képviselők legalább egyharmadát a „*volt kiváltságos egyének közül választják*”.[26] Ezt követően, 1849. július 9-én az „*alkalmas egyének megválasztása érdekében*” sor került a helyhatósági választók összeírására.[27]

re szabad adásvétel tartozott. A még 1725-ben kötött szerződés érvényességét többször megerősítették, lényeges változás az új, 1820. éviben sem volt. Bőszéné Szatmári-Nagy 2008.

[21] MNL VVL V.102.a 46. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1848. december 23. 799.

[22] MNL VVL V.102.a 46. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1848. december 23. 799.

[23] A bejegyzések azonban arra utalnak, hogy mindkét részről történtek „*bizalmasan felkért kormánybiztosi*” megbeszélések.

[24] MNL VVL V.142.a 47. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1849. július 3. 437.

[25] MNL VVL V.142.a 47. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1849. július 3. 437.

[26] MNL VVL V.142.a 47. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1849. július 3. 437.

[27] MNL VVL V.142.a 47. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1849. július 3. 458.
Pár nappal később, 1849. július 16-án a helyhatósági választásokat is megtartották.

A két városi testület összevonása és a jogok érvényesítése körüli viták játszottak közre abban, hogy hosszú hónapokon keresztül tartott a nézeteltérés a város és a nemesek között. 1848. december utolsó napjaiban összeülő nemesi bizottság ugyanis a „*polgári jogegyenlőség eszméjét*” úgy értelmezte, hogy „*minden teljes korú nemes polgári jogokkal bír*”, így a választói képességüket a törvény értelmében meg kell hagyni. A veszprémi nemesek tehát elsődlegesen polgári jogokra hivatkoztak, ebből kiindulva pedig – úgy tűnik – számukra pont a „régi jogi” cenzus lett volna a legfontosabb. A város szerint azonban a nemesség félreértette a választói jogosultság egyik feltételét, hiszen a polgári jogok alatt egyértelműen a szabad királyi városokban használt polgárjogot kellett érteni, és mivel Veszprém püspöki-káptalani mezőváros volt, ott olyan jog nem létezett. Ennek tisztázását követően nem kerülhetik el a figyelmünket az 1849 júliusában történő egyeztetések során elhangzott kijelentések sem. Ekkor ugyanis lényegében már valóban a nemesség régi jogairól beszéltek, miszerint választójogot kell kapnia minden nemesnek, aki a tisztviselők választásában addig részt vett. Ennek pedig az 1848. évi V. törvénycikk volt az alapja, amely az országgyűlési képviselők választásával kapcsolatban kimondta, hogy politikai jogot azoktól, akiknek addig birtokában volt, nem vesznek el, így a megyékben és a szabad kerületekben az országgyűlési követek választásában addig szavazattal bíró személyek megtarthatták a jogaikat.[28] A veszprémi nemeseknek tehát elsődlegesen a helyhatósági választójoggal kapcsolatban voltak ellenvetéseik, hiszen a két választójog között igen nagy volt az eltérés. A községi választójog feltételeinek való megfeleléshez – mint ahogyan erre a következő fejezetben még részletesebben kitérek – jóval magasabban húzták meg a vagyoni cenzust, így mindenkinek jelentősebb vagyonnal vagy jövedelemmel kellett rendelkeznie, mint amit az országgyűlési választások esetében teljesíteni kellett. A helyhatósági és országgyűlési választójog közötti különbségtétel leginkább arra vezethető vissza, hogy a köznemesek reformkori befolyásának csökkentését a Batthyány-kormány nem érezte szükségesnek, azonban a szűk polgári csoport által választott városi testületeket okvetlenül átalakítandónak tartották. A konzervatív városi közegben ugyanis a formálódó kormány nem bírt nagy támogatottsággal.[29] Míg tehát a városoknál megtörtént a népképviseleti alapra való helyezés, mindezt a megyékben csupán 1870-ben vitték véghez. A kérdést az utolsó rendi országgyűlésen – jelentős vitát követően – ideiglenes törvényben szabályozták, így az állandó bizottmányt választó közgyűlésen szavazati joggal rendelkeztek mindazok, akik addig is élhettek ezzel a lehetőséggel.[30] Míg az országgyűlési választójognak való megfelelés nem jelentett számukra nagyobb problémát, addig a helyhatósági választójog valamely cenzuskategóriájának teljesítése már nem tűnhetett annyira egyszerűnek. Ezekből kiindulva arra voltam kíváncsi elsődlegesen, hogy a választójog körüli vita a nemesi kiváltságok fenntartására tett törekvésként értelmezhető-e, vagy sokkal inkább

[28] 1848. évi 5. tc. „Az országgyűlési követeknek népképviselet alapján választásáról.”
[29] Pap 2016: 233–234.
[30] Stipta 1995: 29–33.

érzékelték, hogy a legtöbb nemes esetlegesen nem felelne meg a minimális vagyoni követelményeknek, és a régi jogi cenzus nélkül nem jutna választójoghoz.

A „régi jog" Veszprémben

Az 1848-as áprilisi törvények jelentős változást hoztak a városok igazgatási, politikai és jogi helyzetében. Annak érdekében, hogy a választásokon a lakosság kedvezőbb részvételi lehetőséggel induljon, több városban, például Kaposvár vagy Szigetvár esetében, még a rendezett tanács kialakítása volt az elsődleges feladat.[31] Veszprém viszont már közvetlenül választhatta meg a városi képviselő-testületi tagokat, és a veszprémi kerület részeként – mivel önálló képviselőküldő joggal nem rendelkezett – képviselőt küldhetett az országgyűlésre. Míg az országgyűlési képviselők választói névjegyzéke már 1848. június végén elkészült, a helyhatósági választók összeírására – mint láttuk – csupán 1849. július 9-én került sor.[32] Bár a két összeírás országos szinten sem készült azonos időszakban, a veszprémi helyhatósági névjegyzék elkészítését a hadi események is hátráltatták. 1848. október végén a megyei utasítás szerint felfüggesztették a választásokat azokban a helységekben, ahonnan a nemzetőröket elvezényelték. 1849. január elején császári csapatok szállták meg Veszprémet, és csak májusban, a kivonulásuk után kerülhetett újra napirendre a kérdés.[33]

Az 1848. évi 23. törvénycikk népességszám alapján a 10 324 fős lakosságú Veszprémet[34] a kisvárosok csoportjába sorolta, a választójoggal rendelkező személyeket ennek alapján írták össze. A törvényileg meghatározott vagyoni cenzus mellett[35] – a városlakó nemesek által is hivatkozott – az 1848. évi 23. törvénycikk 6. § e) pontja a helyhatósági választások

[31] G. Jáger 2004: 67–68.

[32] V.102.b 48. Tanácsülési iratok 1848. 462.
1848. június 21-én a választásokra is sor került. Vázsonyi Varga 1998: 74.

[33] Lichtneckert 1984: 320.

[34] 1849-ben a városi képviselő-választásokra készült összeírás alapján a városi lakosság létszáma meghaladta a 10 000-et. V.141.f. 1. Városi választási iratok 1849. 466.

[35] Helyhatósági választójoggal rendelkezhettek azok, akik ingatlanának (föld és/vagy ház) értéke a 300 forintot elérte. A kézművesek, kereskedők, gyárosok esetében legalább egyéves letelepedést írtak elő, emellett saját tulajdonú műhellyel, teleppel kellett rendelkezniük vagy legalább egy segéddel dolgozniuk. Az értelmiség választójogát is egyéves letelepedéshez kötötték, továbbá feltételként szabták meg a 40 forintos lakbér/házbér összegét. Választójoggal rendelkeztek továbbá azok, akik 200 ezüstforint biztos jövedelmet tudtak felmutatni, és legalább két éve a városban éltek.
Országgyűlési választójoggal rendelkeztek azok a férfiak, akik legalább 300 ezüstforint értékű házzal vagy úrbéri értelemben vett ¼ telekkel rendelkeztek. Kézművesek, kereskedők, gyárosok esetében műhely, telephely, gyár tulajdonjogát vagy legalább egy segéd alkalmazását írták elő. Választójogot kaptak továbbá azok, akik földbirtokukból vagy tőkéjükből 100 ezüstforint állandó jövedelmet tudtak felmutatni. A jövedelmi viszonyaiktól függetlenül műveltségi cenzus volt érvényes a törvényben felsorolt foglalkozásokra, amennyiben állandó lakásuk volt az adott választókerületben.

esetében is választójogot biztosított azoknak, akik korábban városi polgárok voltak, még akkor is, ha a minimális vagyoni cenzusnak nem feleltek meg. A választójogi törvény alapján 1848-ban Veszprémben az országgyűlési választójoggal rendelkező személyek száma 940 fő volt, ez a korabeli városi lakosság 9%-át tette ki. Az országos átlagot is figyelembe véve – ami 6% volt – Veszprémben magas volt a képviselő-választásra jogosultak aránya.[36] A helyhatósági választójoggal rendelkezők ezzel szemben meg sem közelítették ezt az arányt. A veszprémi lakosságból csupán 371 személy rendelkezett választójoggal, és ez a szám 1861-re sem emelkedett számottevően (483 fő).[37] Az ingatlan/tulajdon után választók (ház, ház és/vagy föld) aránya 78% körül mozgott, messzemenően ez volt a leggyakoribb jogcím. A választók legnagyobb részét azonban egyértelmű többséggel a házingatlan alapján írták össze. Csupán 1 főnél tüntették fel a ház, illetve föld vegyes kategóriát, de szerepelt egy-egy esetben „házkert” és szántóföld is.[38] A második és harmadik csoportot, tehát a választók 9-9%-át az iparral foglalkozók jelentették,[39] de a jövedelem alapján választók is hasonló aránnyal szereztek választójogot. Az értelmiségi választók városi átlaga viszont még ettől is alacsonyabb volt. Esetükben egy-egy ügyvédet, mérnököt, szolgabírót és festőt lehet számontartani, de a jövedelemnél is feltüntettek öt tanárt, akik 200 forintos jövedelemmel rendelkeztek. Egyéb esetekben a jövedelem forrását nem részletezték. Az 1860-as évek elejére a választójoggal rendelkezők számában lényeges változás nem következett be, és a jogcímek közötti különbségek sem váltak hangsúlyosabbá.

Év	*Jogcím*						***Összesen***
	Birtok	*Ipar*	*Jövedelem*	*Kereskedelem*	*Értelmiség*	*Régi jog*	
1849 helyhatósági	292	35	33	–	11	0	*371*
1848 országgyűlési	–	–	–	–	–	–	*940*
1861 helyhatósági	352	65	24	–	43	0	*483*

1. táblázat: Az 1848-ban és 1861-ben választójoggal rendelkezők száma

[36] Csizmadia 1963: 326–329.

[37] MNL VVL V.141.f. Városi választási iratok 1849; MNL VVL V.141.f. Városi választási iratok 1861.

[38] 1848. május 8-án Zichy Domonkos püspök a város kérésére kijelentette, hogy amennyiben a város a kisebb királyi haszonvételeket maga kívánja kezelni, és az addigi haszonbérlők szerződési igényeikről lemondanak, akkor kedvezőbb feltételek mellett kész átadni azt a városnak. MNL VVL V.102.b. 48. Tanácsülési iratok 1848. 372–380.

[39] Az iparosok közül két fő foglalkozott kereskedelemmel.

A választói névjegyzékre való feliratkozásnál több jogcím közül is választani lehetett, a rangsor pedig a jövedelemforrás társadalmi megítéléséről árulkodhatott, és bizonyos magatartás- és mentalitásváltozásra is utalhatott.[40] Úgy tűnik azonban, hogy az összeírók mindenkit vélhetően a legegyszerűbb módon, egy jogcím alá rendeltek 1848-ban. Mivel a választójogi névjegyzék a városi „kompromisszumot" követően készült, a régi jogi cenzusnál már következetesen üresek maradtak a sorok. A régi jog körüli vita és annak sajátos jogértelmezése azonban egyáltalán nem volt helyi sajátosság. A 18. század végi, illetve a 19. század eleji városfejlődéssel kapcsolatban már régtől ismert a polgártudat kialakulása és erősödése a földesúri fennhatóság alatt álló lakosok körében.[41] Ennek megfelelően honosodott meg a polgárjog több egyházi és világi fennhatóságú földesúri településen. Így például Eger, Pápa, Nyíregyháza, Szombathely, Nagykanizsa, Rimaszombat, Rozsnyó vagy Jolsva kiváltságos mezővárosban hasonló folyamatok játszódtak le.[42] A Veszprémhez hasonló jogállású – püspöki/érseki-káptalani fennhatóságú – Egerben a lakosság, különösen a belvárosban élők egy része polgárként tekintett magára, és sajátos jogértelmezésből kifolyólag, jogilag tévesen, régi jog alapján kerültek összeírásra. A korábban polgárjoggal rendelkezők tehát ennek segítségével próbálták biztosítani a városon belüli lokális befolyásukat.[43] Mindennek Veszprémben azonban – mint ahogyan más mezőváros esetében sem – valóban nem volt jogalapja. Veszprémben ugyanis a polgárjog a 18. században létezett ugyan, de – a korábban említett földesúri beavatkozás erősödésének következtében – az 1748-as urbáriumot követően a lakhatás, illetve a polgárjog megadása a földesúr joga lett. Bár a város úrbéri pert indított a földesurai ellen, az urbárium megerősítését követően, az 1770-es évek elejétől a földesúri hatalom szilárdabbá vált. Ezzel párhuzamosan csökkent a polgárjog jelentősége a városban,[44] a 19. század elején pedig már egyáltalán nem volt használatban. A nemesek – jogilag helytelenül, de valóban – a polgárjoguk után kaphattak volna régi jogi cenzus alapján választójogot. Mivel a kérdés nominális szintű vizsgálata még egyetlen település esetében sem történt meg, kísérletet tettem arra, hogy megvizsgáljam, a meglévő szakirodalom és a forrásadottságok milyen lehetőséget kínálnak a nemesek polgárjoga és helyhatósági választójoga közötti kapcsolat elemzésére. A kérdés vizsgálatában azonban nem csupán a forrásadottságok – a választói névjegyzékek hiánya – okoztak némi nehézséget. A három elemzési szempont, vagyis a polgárjog, a különálló nemesi tanács és a helyhatósági választói névjegyzék együttes vizsgálatára ugyanis csak a legritkább esetekben van lehetőség. Több mezővárosban nem honosodott meg a szabad királyi városokra jellemző szabályos polgárfelvételi eljárás, és a polgárjog sem

[40] Gerhard 2019.

[41] Bácskai 2006: 20.

[42] Berecz 2023: 37–63; Berecz 2024: 107–128; Hudi 1995c: 95–106; Kujbus 2008: 315–324; Tilcsik 2004: 129–169; Kerecsényi 1978: 115–134. Rozsnyó és Jolsva polgáraival kapcsolatban még folyamatban van a kutatás.

[43] Berecz 2023: 86–90.

[44] Lichtneckert 2007: 23; Bőszéné Szatmári-Nagy 2008: 92. A polgárjog jelentőségének csökkenését a szerzők nem mutatják be részletesebben.

létezett. Más esetben a településen élő nemesek száma és jelentősége nem indokolta a különálló nemesi hatóság létrejöttét. Előfordult az is, mint például Keszthelyen, hogy a nemesi tanács az örökös úrbéri szerződés életbelépésével 1846-ban megszűnt, így ez a probléma 1848-ban már nem érintette a település lakóit.[45] Arra is van ugyanakkor példa, hogy a nemesek egészen egyszerűen tudomásul vették a helyzetet, így például a rozsnyói nemesek „*alkalmazkodtak a korszellemhez*”.[46] Annak ellenére, hogy Rozsnyón már 1747 óta önálló jegyzőkönyvet[47] vezettek a nemesek, 1848. március végén a nemesi két zászlót és a pénztárat minden probléma nélkül átadták a városi főbírónak.[48] Mindezek alapján különböző településeken keresztül mutatom be, hogy a kérdés vizsgálatára milyen lehetőségek adottak, illetve egyáltalán mennyire volt általános, hogy a nemesek a korábban szerzett polgárjogukat felhasználva választójogért folyamodtak 1848-ban.

Nagykanizsa esetében például megállapítható, hogy polgárjog ugyan létezett, azonban a nemesekkel kapcsolatban csupán annyit tudunk, hogy „számos nemest” polgárként regisztráltak.[49] A forrásokból továbbá arra lehet következtetni, hogy az 1848. július 4-re kitűzött helyhatósági választásokat nem tartották meg, de maga a választói névjegyzék sem készült el.[50] Ennek oka valószínűleg a két héttel korábbi, botrányos, halálos áldozatokat is követelő országgyűlési választás volt. Az erőszakos események miatt a választást akkor félbeszakították, és egy új időpontban folytatták le, de már a kirendelt katonaság jelenlétében. Joggal tarthattak tehát attól, hogy egy újabb választás újból kirobbantja a városon belüli ellentéteket.[51] A városi tisztújítás elmaradásának további oka az lehetett, hogy abban az időszakban kellett a Dráva-vonal vidékére mozgósítani a nagykanizsai nemzetőrséget, akiknek nagy része kérvénnyel fordult Csány László kormánybiztoshoz, hogy a hazatérésükig halasszák el a választásokat.[52] A forrásadottságok Nagykanizsa esetében tehát egyáltalán nem teszik lehetővé, hogy a választójogú, polgárjoggal is rendelkező nemeseket vizsgáljuk 1848-ban.

Pápa is alkalmas település lenne az elemzésre, hiszen Veszprémet követően ott éltek legnagyobb arányban nemesek.[53] 1794 után létrehozták az önálló községüket, amely 1842-től, a három polgári önkormányzat (a belsővárosi és a két külsővárosi) egyesítését követően is tovább működött. A településen ugyanakkor nagyszámú polgárjoggal rendelkező személyt tartottak nyilván,[54] ám a pápai nemesek csupán kivételes esetekben szereztek polgárjogot.[55] Az 1848. évi jegyzőkönyv és iratanyag viszont megsemmisült,

[45] Benda 2006: 482–483.
[46] ŠAK AR Szabad püspöki Rozsnyóbánya tanácsának jegyzőkönyvei, 1848. év. 156.
[47] ŠAK AR Rozsnyói nemesek jegyzőkönyve 1. (1746–1848)
[48] ŠAK AR Szabad püspöki Rozsnyóbánya tanácsának jegyzőkönyvei, 1848. év. 156.
[49] Kerecsényi 1978: 126.
[50] A helytörténeti monográfia nem tesz említést róla, és a vonatkozó levéltári anyagban sem található erre való utalás. Lendvai–Rózsa (szerk.) 2006.
[51] Foki 2009: 177.
[52] Foki 2009: 177–178; Hermann 2005: 637–638.
[53] Hudi 1995a: 97–98. A pápai nemesek a lakosság 9%-át alkották.
[54] Hudi 1995c: 95–106.
[55] Hudi 1995a: 103.

nem maradt fenn a választói névjegyzék sem. Csupán egyéb forrásokból lehetett arra következtetni, hogy a nemesség és a polgárok között még az 1848-as városi tisztújításon is megfigyelhető volt a különállás megőrzésére való törekvés. A nemesség így „csak vonakodva" olvadt össze a polgári önkormányzattal,[56] a városi képviselő-testületben pedig a hajdani polgárjoggal rendelkező nem nemes személyek kerültek túlnyomó többségbe.[57]

Még kevesebb adatunk van a püspöki fennhatóságú Szombathelyről, ahol szintén létezett a polgárjog, és a 18. század végétől a nemesek is nagy számban folyamodtak érte. 1790-től ugyanis ugrásszerűen megemelkedett a polgárjogot nyert nemesek száma,[58] akik közül többen a tanács tagjai közé is bekerültek, és elnyerték a bírói tisztséget is.[59] Arról azonban nem tudunk, hogy megtartották volna a városi képviselő-testületi választásokat, és valószínű, hogy a helyhatósági választójogi névjegyzék sem készült el.[60]

A város és a nemesek közötti éles érdekérvényesítő viták miatt az alföldi települések közül érdekes lehetett volna a vizsgált kérdés szempontjából Kecskemét is. Az önálló nemesi tanács létrehozására azonban Kecskeméten nem volt lehetőség, leginkább azért, mert a városban még 1847-ben is csupán 2,8% volt a nemesek aránya, akik a városvezetést a kezükben tartva egyébként is jóval előnyösebb helyzetben voltak.[61] A 18. század legelejétől a főbírók több mint a fele nemes volt, a magisztrátus legnagyobb része pedig szintén nemesekből állt.[62] A városvezetésből kiszorult, kiváltságaikért küzdő armális nemesek törekvése pedig elsődlegesen arra irányult, hogy kivonják magukat a városi irányítás alól. A kecskeméti nemesség így nem volt egységes, a városvezetés mindvégig a város és az összlakosság érdekeit tartotta szem előtt, nem pedig a városlakó nemesi előjogokat.[63] A településen mindemellett a polgárjoghoz hasonlatos lakosjog létezett, amelyért többéves helyben lakást követően folyamodhattak.[64] Mindezzel 1848-ban nem szerezhettek választójogot, így ez a település sem alkalmas a kérdés vizsgálatára.

A forrásadottságoknak köszönhetően a polgárjog és a választójog kapcsolatát viszont már részletesebben lehet szemléltetni Nyíregyháza példáján. A településen 1826-ban, miután mindkét földesúrral megkötötték az örökváltsági szerződést, a helyi társadalmat három csoportra – polgárokra, lakókra és zsellérekre – osztották.[65] A város és a megye közötti konfliktus és a megváltás utáni köztes jogállás rendezéséhez viszont szükséges volt V. Ferdinánd 1837-ben kiadott privilégiumlevele, amely alapján Nyíregyháza

[56] Hudi 1995a: 105.
[57] Hudi 1994: 328–329.
[58] Bácskai 2014: 172.
[59] Kiss 1971: 117–145.
[60] A helytörténeti monográfia nem tesz említést róla, és a vonatkozó levéltári anyagban sem található erre való utalás.
[61] Iványosi-Szabó 2002: 137, 140.
[62] Kisfaludy 1992: 14–15, 46. Az 1686 és 1848 közötti időszakban a 49 főbírót adó családból 31 nemes volt, ami 60%-ot jelentett.
[63] Kisfaludy 1992: 38, 69.
[64] Iványosi-Szabó 1991: 230–232.
[65] Kujbusné Mecsei 2001: 87, 93–94; Kujbus 2008: 320.

privilegizált mezőváros lett. A lakosságon belül a nemesi elkülönülés már a 18. század végétől indult el, ekkor hozták létre az önálló, hadnagyi széküket. Mivel az örökváltsággal a város már nagyobb önállóságot kapott a bíráskodásban, a nemesek még inkább törekedtek az elszakadásra, és a vármegyéhez fordultak segítségért. A királyi privilégium megszerzését követően viszont a nemesek a(z egyik főbírói) tisztségben és a tanácstagok között is helyet kaptak.[66]

Már privilegizált mezővárosként, 1838-ban a soron következő első tisztújítás alkalmával készítették el a polgárkönyvet.[67] Mivel az első választás során minden belső és külső tanácstagot a polgárdíj kifizetésére köteleztek, így a városvezetés tagjai polgárokká váltak.[68] Polgár az lehetett, aki birtokos lakos volt, birtokosnak pedig az volt tekinthető, akinek a városban saját háza volt.[69] 1848-ig 357 fő szerzett polgárjogot Nyíregyházán. A településen tehát létezett a polgárjog, de ami még fontosabb, hogy a lakosságnak csupán nagyon kis rész kapott polgárként, régi jog alapján választójogot 1848-ban.[70] A külön vezetett polgárkönyvben a viszonylag nagyszámú, polgárjoggal rendelkező személyek között azonban csupán nyolc főt találunk, akik mellett feltüntették a nemességüket.[71] A polgárjoggal rendelkező nemesek száma tehát nem volt jelentős, még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy Nyíregyházán viszonylag kevés nemes élt, hiszen az 1823-ban készült összeírásban 57 nemest tartottak számon. A legtöbbjük pedig nem gazdálkodásból élt, így se szállásfölddel, se szőlővel nem rendelkezett.[72] 1848-ban a választójogi névjegyzékre a nyolc polgárjogú nemes közül mégis két fő került összeírásra polgárként, régi jogi cenzus alapján. További öt főnél viszont nem tüntették fel a neve mellett ezt a cenzust, feltehetően azért, mert – megfelelve a polgárjog kritériumainak – teljesítették az ingatlancenzus (ház) minimális követelményét.[73]

A forrásadottságok alapján használható párhuzamként tehát a pápai és a nyíregyházi kutatások szolgálhatnak, azonban a két település jogállását és a nemesi tanács szervezeti felépítését egészen más viszonyok jellemezték. Ami viszont azonos volt, hogy mindkét településen létezett a polgárjog, és a településen élő nemesek egyáltalán nem szorgalmazták sem a polgárjog megszerzését, sem az azután szerezhető – jogilag teljesen megalapozatlan – helyhatósági választójogot. Úgy tűnik tehát, hogy azokon a vizsgált településeken, ahol létezett a nemesi hatóság (Pápa, Nyíregyháza), nem törekedtek a régi jog használatára, hiszen a polgárjoggal járó előnyöket sem tartották fontosnak, így nem folyamodtak ezért. Mindebből kiindulva Veszprémben – amellett, hogy a polgárjog

[66] Hársfalvi 1982: 48–62.

[67] MNL SZSZBVL V.11.l. Felvett polgárok anyakönyve (1838–1848).

[68] László 1994: 94.

[69] Hársfalvi 1982: 58.

[70] MNL SZSZBVL V.63. Nyíregyháza Mezőváros Központi Választmányának iratai (1848–1875), 1848. évi helyhatósági választói névjegyzék.

[71] A szerző saját számításai alapján.

[72] Hársfalvi 1982: 47.

[73] A polgárkönyv és a választói névjegyzék összehasonlítása saját számításokon alapszik. Egy főt nem sikerült beazonosítani. További 2-2 értelmiségi és iparos nemes a külső tanács tagjaként szintén fontosnak tartotta a régi jogi cenzust. A külső tanácstagokra lásd: László 1994: 94.

sem létezett – a városlakó nemesek számára feltételezhetően csak próbálkozás volt a polgári jogok emlegetése annak érdekében, hogy választójogot szerezzenek. Amennyiben fennmaradt volna Veszprémben is a polgárjog, a nemesek vélhetően itt sem folyamodtak volna érte. Az urbárium megerősítését követően ugyanis a településen elindult a szabad királyi városi rangért folyó küzdelem, azonban a nemesek a város lakosságát egyáltalán nem támogatták ennek elnyerésében, hiszen az 1725-ben az akkori földesúrral kötött külön szerződés sokkal kedvezőbb volt számukra.[74] A nemesek egészen biztosan tudatában voltak annak, hogy a város érvelése helytálló, tehát a régi jogi cenzus alapján nem szerezhetnek választójogot, de a településen élő nagyszámú nemesre való tekintettel a város „kompromisszumkésznek" bizonyult. A hosszasan elnyúló vita alapján azonban arra tudunk következtetni, hogy a városi politikában való részvételi lehetőség igenis fontos volt a nemesek számára 1848-ban.

Mint láttuk, az 1849. júliusi egyeztetések során a nemesség „polgári jogairól" áthelyeződött a hangsúly a nemesség „régi jogaira", amelyekre hivatkozva úgy gondolták, hogy választójogot kell kapnia minden nemesnek, aki addig a tisztújításokban részt vett. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy Veszprémben kiket tartottak nyilván szavazóképes nemesként, az 1847. évi vármegyei tisztújítás és országgyűlés előtt készült összeírásra támaszkodtam. Az 1819. évi királyi rendelet után a vármegyei tisztviselőket közfelkiáltás helyett személyenként leadott szavazatok alapján választották,[75] így a tisztújítások előtt rendszeresen összeírták a szavazóképes nemesek névsorát, hogy a közgyűlésen személyesen szavazhassanak a tisztikar összetételéről. 1819-ben a tisztújítással kapcsolatos első szabályrendelet Veszprém vármegyében szavazati jogot adott minden 24. életévét betöltött, önálló férfinak, illetve külön szerepeltek a 24 év feletti, de még szülőkkel élő nőtlen nemesek. Az összeírásban olyan nemesek szerepeltek, akik nem álltak büntetőper és gyámság alatt, és az 1780-ban készült nemesi összeírásban is szerepeltek. Azoknak, akik azt követően érkeztek a vármegyébe, a tisztújításig kellett igazolniuk a nemességüket. Szavazati jogot kaptak a katolikus papok (püspökök, apátok, prépostok, kanonokok és plébánosok) és a káptalant képviselő személyek.[76] 1827-ig ebben a rendszerben írták össze a vármegye szavazóképes nemeseit. 1831-től 1846-ig viszont a családfő mellett, de külön oszlopba kerültek a még szülőkkel élő nemesek, illetve már nem az 1780. évi összeírást vették figyelembe, hanem mindig az előző összeírás évében való szereplést.[77] Az összeírásban részletesen kitértek a nemesek lakhelyére, foglalkozására, felnőtt és fiatalkorú gyermekeire, a korábbi összeírásban való részvételére, a kihirdetett, országos nemesi státuszára, illetve szavazóképességére.[78]

Azzal kapcsolatban ugyan nem áll rendelkezésemre semmilyen adat, hogy az első szabályrendeletet követően megtörtént-e annak felülvizsgálata, és az a szavazati joggal

[74] Solymosi 1990: 22–23.
[75] Soós 2009: 116.
[76] Hudi 2000: 51.
[77] Fekete 2020: 105–106.
[78] Az összeírások változó számára lásd Degré 1973: 129–133.

bírók körét módosította-e. Az azonban bizonyos, hogy a vármegye által meghatározott feltételeknek Veszprémben 1846-ban 370 fő felelt meg, 314 családfő és 56 fő 24 év feletti nőtlen, de még a háztartásban élő gyermek megoszlásban.[79] Ez a létszám a korábbi, háromévente történő összeírásokhoz viszonyítva kissé növekedett, ugyanis 1846-ban volt a legmagasabb a szavazati joggal rendelkező nemesek száma. Az 1819 és 1846 közötti időszakban átlagosan 310-340 fő között mozgott a számuk. Az 1846. évi létszám azonban mégsem tekinthető kiugrónak, hiszen a három évvel korábbihoz képest csökkent a kiskorú nemesek száma, ugyanakkor növekedett a felnőtt fiúké és a családfőké is.[80] Fekete Tamás kutatása mutatott rá arra, hogy az iparos és a kereskedő nemesek alkották a város nemesi lakosságának legnépesebb és létszámban folyamatosan növekvő csoportját.[81] Az iparral foglalkozók általában céhtagok voltak, a legnépesebb szakmának a csapó és a csizmadia számított, de az összeírásban jelentős számban szerepeltek az asztalosok, fazekasok és szabók. Kisebb számban, de jelen voltak a bognárok, kalaposok, kőművesek, lakatosok, mészárosok, molnárok, szűcsök, tímárok és vargák.[82] Az egy csoportba sorolt jómódú középbirtokos, egytelkes kurialista és armalista nemesek száma és aránya ugyanakkor folyamatosan csökkent, a mezőgazdaságból élők (béres, napszámos, kapás, szolga) pedig nem képviseltek jelentős arányt a vizsgált időszakban.[83]

Mivel a választásra jogosultak körét minden vármegye maga határozta meg és szabályozta, így változó, hogy a vármegyék hogyan értelmezték a szavazati jogosultságot. Emiatt Veszprémet csupán a szintén Veszprém vármegyei mezővárossal, Pápával lehet összehasonlítani, ahol a szavazati joggal rendelkező nemesek létszáma közel azonos volt, hiszen 1846-ban 393 nemest regisztráltak, 364 családfő és 29 felnőttkorú megoszlásban.[84] Fontos azonban figyelembe venni, hogy a vármegyei összeírások a nemesi szavazók létszámának változását nem tükrözik minden esetben pontosan, így azok alakulását nehézkes nyomon követni. Benda Gyula Keszthely esetében hívta fel erre a módszertani problémára a figyelmet, ugyanis azt tapasztalta, hogy a Zala vármegyei nemesi szavazók összeírásával kapcsolatos szabályozás nem mindig esett egybe a keszthelyi települési névsornál megfigyelhető gyakorlattal.[85] A felmerülő módszertani problémákat figyelembe véve használtam fel az 1846. évi szavazati jogosultságot nyilvántartó vármegyei összeírást, hogy segítségével elemezhetővé váljon a vármegyei névsor és az 1848-ban választójoggal rendelkező veszprémiek közötti átfedés mértéke. Fontos viszont szem előtt tartani azt, hogy a választói listákra 1874-ig csupán azok kerültek fel, akik fel akarták magukat vetetni arra. Az 1848. évi választójogi névjegyzék forrásértéke mégis kiemelkedő, hiszen mind az országgyűlési, mind a helyhatósági összeírás a rendelkezésünkre

[79] MNL VVL IV. I.e.cc. 3. 32. Nemességi iratok. Nemesi összeírások, Veszprém, 1846.
[80] Fekete 2020: 107.
[81] Az elemzésében hat szempont szerint különböztette meg a városban élő vagy birtokos nemességet: főnemes, klerikus, tisztségviselő, katonai, iparos/kereskedő és mezőgazdaságból élő.
[82] Fekete 2020: 116–119.
[83] Fekete 2020: 109, 120.
[84] MNL VVL IV. I.e.cc. 3. 33. Nemességi iratok. Nemesi összeírások, Pápa, 1846.
[85] Benda 2008: 60–61.

áll. A vármegyében 1846-ban szavazati joggal bírók és a helyhatósági választói lista összekapcsolását az adatok személyi – nominális – és cenzusszintű feldolgozása tette lehetővé. Ezt egészítette ki az országgyűlési választói névjegyzék névsora, amely azonban csupán a választók neveit tartalmazza, a cenzust nem részletezi. Hasonló a helyzet az 1861-ben készült helyhatósági választói névjegyzékkel is, ott sem kapunk részletesebb adatokat a cenzuskategóriákról.

A névjegyzékek összevetése után megállapítható, hogy 1848-ban a nemesek igen csekély számban kérték, hogy felkerüljenek a helyhatósági választói névjegyzékre, 370 nemesből csupán 98 fő (26%) szerzett helyhatósági választójogot. A választójog hiányának természetesen több oka is lehetett. Elképzelhető, hogy a kanonokok legnagyobb része, a református prédikátor vagy a megyéhez kapcsolható személyek (23 fő), mint a táblabírók, első aljegyző, megyei írnok, szolgabíró, nem voltak érdekeltek a várospolitikában való részvételben és a városi képviselő-testületi tagok megválasztásában. Ugyanez igaz lehetett a birtokos, illetve gazdaként (18 fő) feltüntetett nemesekre is, akiknél szorosabb városi kötődésre nem lehet következtetni. A mezőgazdasághoz köthető, a napszámosként, béresként regisztrált nemeseknél talán inkább a választóképesség hiányzott, nem pedig a szándék. Meglepőbb azonban az értelmiség távolmaradása (18 fő; ügyvédek, uradalmi számvevő, orvosok). Szintén feltűnő annak a nagyszámú, 102 iparos személynek a hiánya is, akik 1848-ban nem kaptak helyhatósági választójogot. Jelentős részüknél nincs feltüntetve foglalkozási adat a vármegyei összeírásban, így ők valószínűleg a felnőttkorú, ám 1846-ban a családfőnél összeírt, önálló háztartással nem rendelkező személyek csoportját alkották, akik (még) nem rendelkeztek olyan vagyoni feltételekkel, melyekkel teljesíteni tudták volna a cenzuskövetelményeket.

Csupán 98 személyt találunk tehát, akik a nemesi összeírásban és a helyhatósági választói névjegyzéken is szerepeltek. A nemesek több mint a fele iparos foglalkozású (54 fő) volt, 4 fő mezei gazda/birtokosként, 3 fő kereskedőként, a kisebb részük pedig értelmiségként volt feltüntetve. Az összeírási gyakorlattól függően egy személy akár több alapon is lehetett választásra jogosult, a veszprémi nemesek (az értelmiségi foglalkozású személyek kivételével) viszont kizárólag ingatlanbirtok (ház) alapján szereztek választójogot. A nemesek töredéke szerzett tehát 1848-ban helyhatósági választójogot, és leginkább az iparos foglalkozású személyek estek el ettől a lehetőségtől. A választójogi törvény *(A községi választásokra nézve* című, 1848. évi 24. törvénycikk) ettől függetlenül ugyan biztosította volna a választhatóságukat, hiszen a képviselő-testület tagjait kijelölés nélkül választották, és a város bármely letelepedett lakosa választható volt, törvényesen bevett valláskülönbség nélkül. A 78 főből álló képviselő-testületben 24 nemes volt, akiknek csak a fele volt iparos foglalkozású.[86] A városi „kompromisszum" során született döntést, miszerint az első alkalommal a városi képviselők legalább egyharmadát a „*volt kiváltságos egyének közül választják*", teljesítették, azonban ez mégsem vált a nemesek javára, hiszen alulreprezentáltak voltak.[87]

[86] V. 141. f. 1. Városi választási iratok 1849. A szerző saját számításai alapján.

[87] Ugyanez a tendencia volt tapasztalható Keszthely esetében is, hiszen az 1848 májusában tartott helyha-

A veszprémi nemeseknek tehát vagy nem állt szándékukban megszerezni a helyhatósági választójogot, vagy lehetőségük nem volt folyamodni érte, azonban az országgyűlési választójognál egészen más volt a helyzet. A névjegyzék ugyan egyáltalán nem részletezte a cenzuskategóriákat, de annyi bizonyos, hogy a nemesi összeírásban szereplők közül 263 személy neve mellett feltüntették annak korábbi nemességét annak érdekében, hogy régi jog alapján országgyűlési választójogot kapjanak. Ez a szám pedig lényegében megegyezik az összeírásban szereplő, ám helyhatósági választójogot nem szerzett nemesekével, akik így a legegyszerűbb módon kerültek fel az országgyűlési választói névjegyzékre, és ezáltal a további életpályájuk is jobban követhetővé vált.

Vizsgálható továbbá az is, hogy módszertani szempontból mennyire releváns a nemesi és a választójogi névjegyzék összekapcsolása, ha az így kapott adatokat a személyek szintjén is elemezzük. Egy komplexebb társadalomtörténeti elemzéshez, a számtalan egyedi eset nyomon követéséhez az összes egyidejű vagy közel azonos időszakból származó forrás feldolgozására szükség lett volna. Erre azonban források hiányában Veszprém esetében nem volt lehetőség.[88] Rendelkezésünkre áll azonban Francsics Károly veszprémi borbélymester visszaemlékezése, amely egyben a felhasznált források használhatóságának kérdésére is rávilágít. A szerző ugyanis 1847 nyarán, 43 évesen hozzákezdett a Veszprémben eltöltött 20 évéről visszaemlékezést írni, ezzel párhuzamosan pedig naplót is vezetett 1849-ig. A visszaemlékezés – 1847-ig az emlékei, azt követően a naplóbejegyzései alapján – 1849-ben ugyan elkészült, de mivel elégedetlen volt vele, többször újraírta. Az utolsó változattal 1864-ben végzett.[89]

Francsics Károly 1804-ben született Pápán, egy római katolikus családban, az apja révén kisnemesi származású volt.[90] 1827-ben Pápáról Veszprémbe költözött, és 1880-as haláláig ott élt. A Veszprémben töltött éveit Halas János borbélyműhelyében kezdte, majd miután Halas átadta számára a műhelyét, 1853-ban önállóvá sikerült válnia. Birtokába került továbbá egy kétemeletes ház, illetve a házasságát követően anyósa révén egy szőlőbirtok. 1860-tól azonban újra anyagi gondjai lettek, a szőlőterület nem hozta vissza számára a befektetést, illetve problémát jelentett számára az egyre népszerűbbé váló szakállviselet is, hiszen ezt követően egyre rosszabbul ment az üzlete.[91] Francsics bár 1827-től a városban élt, a nemesi összeírásban csupán 1834-ben szerepelt,[92] és az 1846-os összeírás sem tesz említést róla. 1848-ban sem az országgyűlési, sem a helyhatósági választójogi névjegyzéken nem tűnt fel. Mint láttuk, abban az évben valóban

tósági választások során az ötventagú képviselő-testületben a nemesség mind a korábbi mind a lakosságon belüli súlyához képest visszaszorult. Benda 2006: 483.

[88] Az 1848 utáni veszprémi lakosságot alapvetően az 1850-ben készült adóalap-összeírás alapján lehet vizsgálni. Abban az évben összeírt adózók között azonban csupán a nemesek töredékét sikerült beazonosítani. V.142.f. I. 1. Adóalap-összeírások és nyilvántartások, 1850.

[89] Hudi 2001: 11.

[90] Hudi 2001: 6.
Édesapja, Francsics László Vas megyei szíjártómester foglalkozású kisnemes volt, arra viszont nincsenek adatok, hogy a címerleveles vagy a birtokos nemesek közé tartozott.

[91] Hudi 2001: 11.

[92] Fekete 2020: 118.

nem állt a tulajdonában olyan ingatlan vagy műhely, amellyel fel tudott volna iratkozni a választók közé, de az országgyűlési választójog megszerzését sem tartotta fontosnak. 1853 után viszont az örökölt önálló műhely és ingatlan révén, a vagyoni cenzusnak megfelelve – azt ugyan nem tudni, milyen cenzus alapján – 1861-ben helyhatósági választójogot szerzett.[93] Azt sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy Francsics Károly a visszaemlékezésében az 1849. július 8. és 27. közötti időszakot úgy jellemezte, hogy „*e hó következő napjai folytán történteket mind ideírni túlságos időpazarlás lenne*".[94] Nem tett tehát említést sem a helyhatósági névjegyzék összeírásáról, sem a városi képviselő-testületi választásokról, pedig mindezt az országgyűlési képviselő megválasztásánál nem mulasztotta el megtenni 1848. június 21-én. Az erről szóló hosszas beszámolójában mintegy külső szemlélőként láttatja az eseményeket, hiszen – mint láttuk – őt valóban nem érintette az esemény.[95] Míg a jegyzőkönyvekből arra következtethetünk, hogy a nemesi hatóság mintegy erős érdekvédelmi közösségként működött, és a választójog kérdése a városban élő nemesek összességét érintette, meglepő, hogy a visszaemlékezésében említést sem tett róla.

Francsics Károly esete természetesen nem általánosítható, de a kétféle választójog közötti különbség itt is megmutatkozott, hiszen a magasabb követelményeket állító helyhatósági választójogból kimaradt nemesek többsége feltételezhetően valóban nem felelt meg a vagyoni minimumnak, és nem volt esélyük választójogért folyamodni. Valószínűleg ezért tettek meg mindent annak érdekében, hogy régi jog alapján választójogot kapjanak, és ezért húzódott el a nemesek választójogának kérdése körüli vita. Veszprémben a nemesség igazgatásilag és birtok – és a földesúrral való viszony – szempontjából lényegében teljesen elkülönült a város lakosaitól, de a várospolitikában való részvételi szándék egyáltalán nem egyenlő súllyal jelent meg a településen élő nemeseknél. Kétségtelen, hogy az 1848. évi választási törvény révén új személyek kaptak választójogot, ami módosította azok körét is, akiknek esélyük volt bekapcsolódni a várospolitikába.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára (MNL VVL)
IV. I.e.cc. 3. 32. Nemességi iratok. Nemesi összeírások, Veszprém, 1846.
IV. I.e.cc. 3. 33. Nemességi iratok. Nemesi összeírások, Pápa, 1846.
V. 102.a. 46. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek 1848.
V. 102.b. 49. Tanácsülési iratok 1848.

[93] MNL VVL V.141.f. Városi választási iratok 1861.
[94] Hudi 2001: 255.
[95] Hudi 2001: 170–171.

V. 121.a. 2. A veszprémi nemesi kommunitás közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1848.
V. 141.f. 1. Városi választási iratok 1849, 1861.
V. 142.a. 47. Közgyűlési- és tanácsülési jegyzőkönyvek
V. 142.f. 1. Adóalap-összeírások és nyilvántartások, 1850.

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (MNL SZSZBVL)
V. 11. l. Felvett polgárok anyakönyve (1838–1848)
V. 63. Nyíregyháza Mezőváros Központi Választmányának iratai (1848–1875)

Štátny Archív v Košiciach Archív Rožňava (ŠAK AR)
Magistrát mesta Rožňava
Rozsnyói nemesek jegyzőkönyve 1. (1746–1848)

Hivatkozott irodalom

Bácskai Vera 1972: Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban. (A választók és megválasztottak alapján). *Tanulmányok Budapest Múltjából*. (19.) 283–325.

Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest.

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest, 15–37.

Bácskai Vera 2014: Szombathely népessége a 18. században. In: Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. (Demográfus Könyvtár 3.) Budapest, 159–175.

Bagi Gábor 1995: *A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig, 1745–1848*. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 52.) Szolnok.

Balázs Péter 1971: Az 1848-as választások Győrött és Győr megyében. In: Bónis György – Degré Alajos (szerk.): *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Budapest, 175–203.

Bánkiné Molnár Erzsébet 1995: *A Jászkun Kerület igazgatása, 1745–1876*. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 51.) Szolnok.

Benda Gyula 2006: Alattvalóból állampolgár. A kisvárosi vezetés átalakulása az 1848–49-es forradalom idején. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 481–484.

Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Budapest.

Bene János 1994: Népképviseleti választások Szabolcs vármegyében és Nyíregyházán 1848-ban. In: Vinnai Győző (szerk.): *Tanulmányok választásokról és önkormányzatokról Szabolcsban (1848–1948)*. Nyíregyháza, 5–28.

Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyok – Városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*. Budapest.

Berecz Anita 2024: „Városunkba jó reménység alatt befogadtatik": A rimaszombati polgárjog (1796–1848). In: *Kelet-Közép-Európai Történelmi Tanulmányok* (2.) 1. 107–128. https://doi.org/10.46438/ECEHS.2024.1.107

Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel 1999: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* Budapest.

Bőszéné Szatmári-Nagy Anikó 2008: *Veszprém város története a kezdetektől napjainkig*, Veszprém.

Czoch Gábor 2009: A polgárság és a polgárjog változásai Kassán a 19. század első felében. In: Czoch Gábor: *„A városok szíverek". Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.* Pozsony, 94–148.

Csizmadia Andor 1963: *A magyar választási rendszer 1848–49-ben. (Az első népképviseleti választások).* Budapest.

Degré Alajos 1973: Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv 7.* Székesfehérvár, 121–140.

Degré Alajos 1976: A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt. In: Horváth Ferenc (szerk.): *Vas megye múltjából.* (Levéltári Évkönyv 1.) Szombathely, 100–118.

Fekete Tamás 2020: Veszprém város reformkori nemessége a vármegyei nemesi összeírások tükrében (1819–1846). *Veszprémi Szemle. Várostörténeti Folyóirat* (22.) 56. 102–122.

Foki Ibolya 2009: Nagykanizsa társadalmi-politikai életének fő vonásai a XVIII. századtól a XIX. század közepéig. In: Paksy Zoltán (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok*. (Zalai gyűjtemény 67.) Zalaegerszeg, 159–190.

Fülöp Éva 2002: Az egyházi birtok Magyarországon. In: Fülöp Éva – Kisné Cseh Julianna (szerk.): *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei 9.* Tata, 263–282.

Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.* (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10.) Budapest.

G. Jáger Márta 2004: Az országgyűlési népképviselet kezdetei Somogy vármegyében (1848–1849). In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából 2003–2004.* (Levéltári évkönyv 34–35.) Kaposvár, 63–113.

Hársfalvi Péter 1982: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Budapest.

Hermann Róbert 2005: A nagykanizsai képviselőválasztás 1848 júniusában. *Századok*, 139. évf. 3. sz. 629–658.

Hudi József 1994: Pápa város önkormányzata 1848/49-ben. In: Kubinyi András (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig.* Pápa, 323–350.

Hudi József 1995a: *Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847).* Fejezetek Pápa város történetéből 2. Pápa.

Hudi József 1995b: Veszprém mezőváros nemesi községének önkormányzata a 18–19. században. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros – kisváros.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.) Debrecen, 115–121.

Hudi József 1995c: Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. században. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére.* (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum.) Debrecen, 95–106.

Hudi József 1999: *A dunántúli nemesi községek statútumai a XVII–XIX. századból.* Veszprém.

Hudi József 2000: Tisztújítási rendtartás Veszprém vármegyében 1819-ben. *Comitatus.* 10.évf 6.sz. 48–55.

Hudi József (szerk.) 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései.* A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 3. Pápa.

Iványosi-Szabó Tibor 1991: *Kecskeméti szabályrendeletek 1659–1849.* Kecskemét.

Iványosi-Szabó Tibor 2002: Kecskemét társadalma a késő feudalizmusban. *Agrártörténeti Szemle* (44). 1–2. 131–177.

Kerecsényi Edit 1978: Adatok Nagykanizsa településtörténetéhez a „polgárok lajstroma” (1745–1826) alapján. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1978.* (Zalai Gyűjtemény 8.) Zalaegerszeg, 115–134.

Kisfaludy Katalin 1992: *Kecskemét önkormányzata. (Közigazgatás és bíráskodás.) 1686–1848.* (Levéltári füzetek [Bács-Kiskun megye] 8.) Kecskemét.

Kiss Mária 1971: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII–XIX. században. In: Bónis György – Degré Alajos (szerk.): *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából.* Budapest, 117–145.

Kósa László 2001: *„A hétszilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest.

Kövér György 2011: *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Budapest.

Kujbus Éva 2008: „Kegyeskedjenek Nyíregyháza városa kebelibe bévenni…” Lakos- és polgárjog Nyíregyházán (1753–1848). In: Oborni Teréz – Á. Varga László (szerk.): *Memoria Rerum – Tanulmányok Bán Péter tiszteletére.* Eger, 315–324.

Kujbusné Mecsei Éva 2001: *Nyíregyháza mezőváros tanácsa által határoztatott… 1793–1837.* (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 23.) Nyíregyháza.

Láczay Magdolna 1995: Helyi hatalom, helyi társadalom Kisvárdán 1848-ban. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros – kisváros.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.) Debrecen, 171–181.

László Géza 1994: Nyíregyháza mezőváros tanácsa (1838–1848). In: Nagy Ferenc (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv 10.* Nyíregyháza, 93–113.

Lendvai Anna – Rózsa Miklós (szerk.) 2006: *Nagykanizsa városi monográfia II.* Nagykanizsa.

Lengyel Alfréd 1971: Az egyházi nemesi község önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán. In: Bónis György – Degré Alajos (szerk.): *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából.* Budapest, 145–174.

Lichtneckert András 1984: Veszprém társadalma és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. In: Kredics László (szerk.): *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém, 313–336.

Lichtneckert András 2007: A polgárjog és a purgerek Veszprémben 1711 és 1767 között. *Veszprémi Szemle* (9.) 1–4. 20–48.

Pap József 2014: A választójog és a választókerületi beosztás problematikája Erdélyben (1848–1877). In: Pap József: *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*. Budapest–Eger, 239–269.

Pap József 2014: „Úrrá… tenni a nemzetet a tömeg felett." A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése. In: Pap József: *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*. Budapest–Eger, 270–283.

Pap József 2016: A városi képviselet, városi képviselők a dualizmus időszakában. In: Kónya, Peter – H. Németh István (szerk.): *Mestá na sneme. Városok a diétán. Ochrana mestských záujmov v období stavovského a občianskeho parlamentarizmu. Városi érdekvédelem a rendi és polgári parlamentarizmus időszakában*. Prešov, 224–258.

Péterné Fehér Mária 1992: Az első országgyűlési képviselőválasztás Kecskeméten. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI*. Kecskemét, 152–217.

Rácz István 1988: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Budapest.

Solymosi Erzsébet 1990: Veszprém harca a szabad királyi városi jogállásért. In: Hadnagy László (szerk.): *Veszprém megyei honismereti tanulmányok XIV*. Veszprém, 7–27.

Soós István 2009: Választások Magyarországon. Kísérletek a vármegyei tisztújítások „megreformálására" (1810–1821). *Levéltári Közlemények* (80.) 65–156.

Stipta István 1995: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*. Jogtörténet. Budapest.

Tilcsik György 2004: Adatok Kőszeg és Szombathely polgárságának etnikai összetételéhez a 19. század első felében. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről IV.* (Archivum Comitatus Castriferrei 1.) Szombathely, 129–169.

Vázsonyi Varga Béla 1998: Az első népképviseleti országgyűlés képviselőválasztása Veszprém megyében (1848–1849). In: Hudi József – Tóth Dezső (szerk.): *Veszprém megyei honismereti tanulmányok XVII*. Veszprém, 69–84.